

Васіль Дружын.

Правадзены Член Інстытуту Беларускае Культуры, доцэнт Беларускага Дзяржаўнага Універсітэту.

Места Вільня ў першай палове XVI стагоддзя.

Места Вільня ляжыць на берагах ракі Вяльлі (Велі) над 54°41' паўночнае шырыні і 24°57' усходняе даўжыні. Места ляжыць у волміне (катліне), навокал якое знаходзяцца досыць вялікія узвышшы (узгоркі). У старадаўнія часы навокал Вільні былі бязмежныя лясы, азёры і вялікія прасторы балот. Такое палажэнне рабіла места Вільню мала прыступным для нападаў з боку ворагаў.

Можна думаць, што места Вільня з'яўлялася старым славянскім паселішчам. Аб гэтым гаворыць назоў ракі Вяльлі (Велі), ад якой паходзіць і назоў места. Крывічы і дрыгавічы ў сваім колнізацыйным руху далёка заходзілі ня толькі на ўсход і поўнач, але і на захад, аб гэтым сьведчаць Кокэйнос і Герсіке, колёніі крывічоў на берагах Заходняе Дзьвіны. Нічога здзіўнага няма ў тым, што ўжо ў самыя старадаўнія часы Віленшчына была заселена славянамі. Такі пагляд ня будзе супярэчыць гістарычным надзеям, калі нават ня прымаць тэорыі Шафарыка аб славянскім паходжэнні плямя, якое пасіла назоў „Літва“.

Першая вестка аб Вільні звязана з лёсам Полаччыны. У летапісе, наводзе ў Вяскрасенскага сьпіску, над 1129 годам зьменчана, што ў часы нападу з боку кіеўскага князя Мсціслава (сына Уладзімера) князі полацкія паўцякалі ў Царград і Вільню, баючыся гвалтаўніка Мсціслава, падаліся каралю Вэнгерскаму, а пасля „Віліяне взяна себе из Царяграда князя Полотіцкаго Ростіслава Рогволодовича детей, Давіда князя, да брата его Мовколда князя, и той на Вілене прыві: князь Давид, брат Мовколдов болшой; а дети его Вид, его же дет. волком звали, да Ердеи князь“¹⁾. Значыцца, у гэты час Вільня была значным замкам і была цэнтрам, да якога прыцягала заволі вялікая акруга, калі Вільня запрашае да сябе асобнага князя.

¹⁾ Полное собрание русских летописей, издание Археографическою Комиссіею. Том VII. Летопись по Воскресенскому списку. СПб., 1856, стр. 253.

У XII сталяцці пра места Вільню спамінае ісландзкі вандрунік Спорро-Стурлезон. Весткі аб месце Вільні да XIV сталяцця зьяўляюцца выпадковымі, часта ня зусім пэўнымі і праўдзівымі. Аднак, бяз іх нельга было-б зразумець, чаму Гэдымін заснаваў тут сваю сталіцу ў дваццатых гадох XIV сталяцця.

Тлумачыць гэты факт толькі цэнтральным палажэньнем Вільні сярод зямель, над якімі панаваў Гэдымін, і інтарэсамі абароны,—няма падставы. Напэўна, ужо ў той час Вільня была значным паселішчам і гандлёвым цэнтрам, бо жыхары яго вялі гандлёвыя зносіны з Рыгаю, Любэкам, Штэтынам, Ростокам, Штральзундам і востравам Готляндам. У 1324 годзе ў Вільні ўжо існуе два касьцёлы¹⁾, натуральна—дзеля здавальняльнага рэлігійных патрэб гандляроў, якія па сваіх справах прыжджалі ў Вільню.

Стаўшы сталіцай, Вільня ўзмацнілася двума замкамі: Верхнім—на Замкавай гары, і Ніжнім—у яе падставы; іх пабудоваў Гэдымін у 1322 годзе.

Адначасна Гэдымін зьявртаецца з запрашэньнем у прыморскія гарды Заходняе Эўропы да рамеснікаў і майстроў, каб тыя ехалі на жыцьцё ў Вільню. Прывілеі, якія дараваў чужаземцам Гэдымін, дапамагалі ўзросту места, а таксама разьвіцьцю і пашырэньню ў ім гандлю. У другой палове XIV сталяцця, калі Альгерд пашырыў межы Літоўска-Беларускае дзяржавы на поўдзень і на ўсход, Вільня расьце і шырыцца, дзякуючы гандлёвым зносінам з Украінай і з усходнімі землямі. Але ў гэты-ж самы час Вільня адчувае перашкоды ў гандлёвых зносінах з Заходняй Эўропай. Бязупынная барацьба з крыжакамі Кейстута, які кіраваў заходняй паловай Літоўска-Беларускага княства, амаль што зусім зьнішчыла правільныя гандлёвыя зносіны з захадам. Крыжакі, захапіўшы ўсё ўзьбярэжжа Балтыцкага мора, трымалі ў сваіх руках гандлёвыя шляхі Беларусі, якія зьвязвалі яе з Заходняй Эўропай. Барацьба крыжакоў з Літоўска-Беларускай дзяржавай асабліва цяжка адбывалася на тым, што крыжакі перарвалі зносіны на бліжэйшых водных шляхох—па раках Заходняй Дзьвіне, Нёмне і Вісьле. Застаўся толькі кружны шлях праз Вялікі Ноўгарад, але ён быў далёка і, апроч таго, усю карысьць ад гандлю пакідаў у сваіх руках. Такое палажэньне яшчэ пагоршала пасля сьмерці Альгерда. Вялікім князем стаў сын Альгерда—Ягайла, а Кейстут застаўся, як і раней, калі яшчэ жыў Альгерд, князем Заходняе Беларусі і Літвы і прызнаў старшынства Ягайлы. Хутка, аднак, згода паміж імі была парушана, і пачалася барацьба, прычым Ягайла ў 1380 годзе улажыў сакрэтную згоду з крыжакамі супроць Кейстута. Кейстут захапіў Вільню і стаў вялікім князем; аднак, доўга ўтрымацца ён не здаў. Супроць яго выступілі і жыхары места Вільні. Гэтая варажасьць Вільні да Кейстута тлумачыцца тым, што ваяўнічасьць Кейстута вяла да барацьбы з крыжакамі, якая так шкодна адбывалася на гандлёвых інтарэсах вільнян, у той час як згодніцкі настрой Ягайлы падаваў надзею на адчыненьне бліжэйшых шляхоў і портаў Балтыцкага ўзьбярэжжа, якія ішлі ў Заходнюю Эўропу.

Актыўны ўдзел места Вільні ў політычных справах таго часу, а матчыма, і ў пазьнейшай політычнай барацьбе, даў Вільні цэлы рад праў і прывілеяў, якія вызначалі Вільню спаміж рэшты гарадоў і дапамагалі росквіту „сталечнага места“. Бязумоўна, спрыялі гэтаму і агульна-эканамічныя, а таксама і політычныя ўмовы таго часу. Ужо ў 1387 годзе.

¹⁾ Ю. Крачковский. Старая Вильня до конца XVII столетия. Вильня, 1898.

места Вільня атрымлівае прывілей на Майдэборскае права¹⁾. Прауда, гэты акт быў яшчэ мала выразны і асаблівых праў месцу не даваў, але ён стаў асновай, на якой будаваліся і пашыраліся правы Вільні. У 1432 годзе, 23 верасня, Жыгімонт Кейстутавіч, звольніў места Вільню ад выплаты мыта на ўсім княстве: „Пожаловали есмо виленских местичов ляхов и руси што им мыта не давати по всей пашой земли как издавна не давали а отпустили есмо им вся мыта вечно“²⁾. У гэтым самым годзе быў зноў нададзены і прывілей на Майдэборскае права, у якім адзначана, што ён даецца „изнову“, інакш кажучы,—у першы раз. Калі спыніцца на характары прывілею, дык яго запраўды можна лічыць асноўным прывілеем места Вільні. Гэтым прывілеем даравана „право немецкое што словет Матьборское... на вечные часы всим местичом виленским пашое веры римское и руским, што суть руское веры и всему посполству места виленского во всех своих оурадах того права немецкого и члонкох, разделеох, розумех держати их... отдаляючы от иных прав, што суг польская, литовская, руская... и ослобожаем тое место виленское от всего права и насилья всех воевод и судей“. Падсуднасць места ува ўсіх справах—як крмінальных, гэтак і цывільных—перадаецца войту, апэляцыя на якога ідзе да гаспадара, але і „тогда не иначе по их жо правом немецким и чаеть отповедити“. Войту даецца права „судити и отсудити казнити мстити на кола бити, стигати... как оу том праве оу немецком матборском во всех своих члонкох“... Апроч таго, месцу дадзены былі і даходныя крыніцы: „вагу, на которой воск всяеть и иные речы краминны“, а таксама „постригальни сукон... чотыри ятки суконные, а иные к тому чотыри“ для „шинокваньи и сложенье вина меду и пива“³⁾. Усе асноўныя рысы прывілею на Майдэборскае права, якія мы можам заўважыць і ў прывілеях іншых беларускіх местаў, мы знаходзім у гэтым прывілеі. Больш позьнія граматы зьяўляюцца дадаткамі да гэтага асноўнага акту. Учасы князявання Казіміра эканамічныя і юрыдычныя правы і прывілеі места Вільні пашыраюцца яшчэ далей. У 1444 годзе месцу Вільні было даравана права на два штогоднія кірмашы⁴⁾, а ў 1443—права вольнага пераезду ракой Вяльлей праз гаспадарскі і баярскія езы, а таксама права бичэўніка і высадкі на бераг⁵⁾; у 1444 годзе вільняне былі звольнены ад падводнае павіннасці⁶⁾.

Усе найгалаўнейшыя прывілеі нададзены былі ў часы барацьбы за ўладу вялікага князя. Можна думаць, што Вільня, як значны цэнтр і сталіца дзяржавы, ня была пасыўнай у тагочаснай політычнай барацьбе і, зразумела, атрымлівала за сваю актыўнасць узнагароду ад улады ў форме пашырэння сваіх праў і прывілеяў.

У XV сталёцы вонкавыя адносіны Літоўска-Беларускае дзяржавы да крыжакоў паленшыліся і далі магчымасць весці правільныя зносіны з Заходняй Эўропай. Ужо ўмовы Вітаўта ў 1402 і 1404 гадох з крыжакамі адпавядалі гандлёвым зносінам насельніцтва Літвы і Беларусі з Прыбалтыцкімі краінамі. Аднак, умовы часта парушаліся, ня глядзячы на абавязкі, якія прынялі на сябе крыжакі, і тавары літоўска-беларускіх гандляроў ня толькі абкладаліся непаспальнымі і незакон-

¹⁾ Сабранне дзевяці грамот і актоў горадох Вільны, Кошна, Трок, православных монашарей, церквей и по разным предметам. Часть 1. Вильня, 1843. № 1. (Далей прыводзіцца скарачана: „Собрание древних грамот Вильны и др.“)

²⁾ Ibid., № 2.

³⁾ Ibid., № 4.

⁴⁾ Ibid., № 7.

⁵⁾ Ibid., № 8.

⁶⁾ Ibid., № 9.

німі падаткамі, але часта і рабаваліся. Палажэньне палепшылася пасья таго, як крыжакі былі пабіты каля Грунвальду. У 1415 годзе Вітаўт улажыў з крыжакамі новую ўмову, у якой забяспечыў насельніцтву Літоўска-Беларускага княства вольны пераезд і спляў тавараў па рэках Вісьле і Нёмне. Асабліва важнае значэньне для гандлёвых зносін мела Нешаўская ўмова, якая была ўложана з крыжакамі ў 1424 годзе і мела назоў: „*Libet inquisitum*“ (у перакладзе на беларускую мову — „вольны транзыт“). Паводле Нешаўскае ўмовы, насельніцтва і гандляры Польшчы, Літвы, Беларусі і Жамойці атрымалі права вольнага гандлю і пераезду праз тэрыторыю крыжацкіх ордэнаў сухім або водным шляхам, з абавязкам плаціць толькі старыя звычайныя мыты. У часе пераезду праз тэрыторыю крыжакоў гандляры маюць права спыняцца, выходзіць на бераг і прадаваць свае тавары ¹⁾. Укоснае значэньне для беларускага ўвозу і вывозу мела і Таруньская згода Польшчы з крыжакамі. Паводле Таруньскае згоды, Гданск (Данцыг) адышоў да Польшчы, а па Нёмне быў забяспечаны вольны пераезд. Гэтай згодой былі забяспечаны маемасьць і асоба гандляра. Зняможаны ордэн няпер ужо не адважаўся парушаць умовы, і зносіны з Заходняй Эўропай былі забяспечаны, што спагадна адбідлася на гандлі і ажыўленьні беларускіх местаў, у першую чаргу, места Вільні. Распад Тэўтонскага ордэну і ўтварэньне замест яго Прускага гэрцогства не нашкодзіла беларускаму вывазу і гандлю. У 1529 годзе з гэрцагам прускім Альбэртам была адноўлена старая гандлёвая ўмова і зацверджаны ранейшыя ўмовы гандлю.

Віленскія мяшчане ў зносінах з суседзямі атрымалі і выключныя прывілеі. У 1502 годзе вялікі князь Аляксандар, стаўшы каралём польскім, дараваў месту Віленскаму прывілей, паводле якога мяшчане віленскія мелі права вольна і бяз выплаты мыта працяджаць праз Польшчу як сухім, гэтак і водным шляхам, спыняцца там і гандляваць усялякімі таварамі: „*Cives Vilnenses per totum regnum Poloniae in premissis ite statu morari mercaticias exercere, quouscumque opportunum fuerit libere et secure tam per aquam, quam per terram absque exactione et solutione theloniorum postquam omni impedimento remota*“ ²⁾.

У межах Літоўска-Беларускае дзяржавы мяшчане таксама атрымлівалі выключныя гандлёвыя прывілеі. У той час як кожнаму месту, калі надавалі Майдзборскае права, так вызначалі, што докром Вільневцев ня одні дукід ніяко места не будзе моцны меги инако куловати и пролавати“, як толькі туртам ³⁾ віленскія мяшчане маюць права гандляваць і у розніцу ня толькі ў сябе, але і ў іншых гарадох княства, як Трокі, Полацак, Віцебск, Смаленск, Кіеў, Менск, Наваградка ⁴⁾.

У той час, як места Вільня дамагалася такіх значных эканамічных прывілеяў для свайх мяшчан, у вадносінах да гасцей і чужых гандляроў выдзеньца адваротная політыка. Мяшчане Вільні дамагаюцца абмежаваньня прав і прывілеяў чужаземцаў у месце Вільні. Маючы на мэнне абмежаваньне чужаземных гандляроў, вільняне дамага-

¹⁾ Volumina Legum. Przekład zbioru praw starożytnych w Rzeczypospolitej od roku 1732 do roku 1792. T. I. Petersburg. 1859. стр. 38—39.

²⁾ Собрание древних грамот Вильны и др., № 12. Переклад на беларускую мову: Віленскім мяшчанам даяваліся праз усё каралеўства Польскае ісць, станы, спыняцца і гандляваць, дзе-б яны не нажалда, вольна і бясчысчна як па вадзе, гэтак і па сухаземі бяз выплаты нам мыта і без усялякіх перашкод.

³⁾ Акты, относящиеся к истории Западной России, т. I. 1746, № 160.

⁴⁾ Собрание древних грамот Вильны и др., № 7.

юцца ад ураду вялікага князя Аляксандра прывілею, паводле якога чужаземцы „москвичи, новгородцы, исковичи, тферичи и з інших земля купцы чужоземцы“ спыняліся-б толькі ў гасцінным двары, для чаго павінна быць пабудавана спецыяльнае памяшканьне. Прычынай пабудавання двара было гандляваньне чужаземцаў аднаго з другім. „з немцаи и з иншими купцы чужеземцы гость з гостем“¹⁾. Пры такім парадку, які існаваў да даравання гэтага прывілею, увесь пасярэдніцкі прыбытак ад гандлю трапляў у рукі чужаземцаў, што парувала асноўны прывілей жыхароў Вільні.

У 1511 годзе прывілей Жыгімонта Старога забараніў гасцём—як чужаземцам, гэтак і гасцём з іншых гарадоў вялікага княства Літоўскага. гандляваць з гасцямі і прыехаўшымі кунцамі пад страхам страты і конфіскаваньня тавараў. Вёскі гандаль госьці мелі права толькі з віленскімі мяшчанамі і гандлярамі. Вольны гандаль з чужаземцамі дазваляўся толькі ў часы кірмашоў²⁾.

Такія выключныя гандлёвыя прывілеі давалі месгу Вільні магчымасьць развіўцца ў значны гандлёвы і прамысловы цэнтр у дзяржаве. Асабліва віленскі гандаль узрасце ў пачатку XVI стагоддзя, у час развіцьця і пашырэння на Беларусі гандлёвага капіталізму. Значнасьць месга і яго гандлёвае значэньне выразна выяўляюцца ў колькасьці падатку, які выплачвала места Вільня ў дзяржаўны скарб. У 1529 годзе Вільня выплачвала самы вялікі падатак, у параўнаньні з іншымі месцамі, а імянна: 1.500 коп грошай, у той час як Коўна плаціла толькі 300 коп, а Горадня—180 коп грошай. Яшчэ болей выразна выступала велічыня месга Вільні ў вайскавай павіннасьці. Паводле попісу 1513 году, места Вільня павінна была стаўляць 500 коньнікаў, Берасьце-ж—150, Коўна—50, а Горадня—20 коньнікаў³⁾.

Места Вільня вядзе ў XVI стагоддзі значны гандаль. Яна гандлюе з Рыгаю, Псковам, Ноўгарадам, Масквою, Цьверю, Крымам, з Польшчай, Прусіяй, Сьлезіяй, Вэнгрыяй і з іншымі заходня-эўрапейскімі дзяржавамі і месцамі. У Вільні знаходзіцца склад прывозных сукан, якія адсюль развозяцца па іншых гарадох. Вільня зьяўляецца пасярэднікам у гандлі Маскоўскага княства з Заходняй Эўропай. Праз тэрыторыю Літоўска-Беларускага княства ішлі ў Маскоўшчыну касы, сярбро і іншыя рэчы. З Масквы ішлі ў Вільню і далей—у Заходнюю Эўропу—„косматыя скуры“ (хутры), лён, пянька і іншыя тавары. Літоўска-Беларускае княства вывозіць у XVI стагоддзі лес, жыта, ямень, пшаніцу, авёс, гарох, воск, мёд, сала, хмель, дзёгаць, смалу, касматыя скуры, скуры жывёлы, жывую жывёлу і іншую сыравіну. З Эўропы прывозіцца сукно, бавоўна, тонкае палатно, вырабы з жалеза, медзі, сталі, дарагія каменны, конская зброя, польскае і вэнгерскае шкло, цукар, розныя карэньні, селядцы і соль⁴⁾. У вывазе і ўвозе ўсіх гэтых тавараў значны ўдзел прымалі віленскія мяшчане.

У Вільню прыяжджала многа чужаземных гандляроў. Немцы і маскоўцы былі звычайнымі і частымі гасцямі. Немцы засялілі нават асобную вуліцу, якая і да гэтага часу завецца Нямецкаю. Зносіны з Масквой, дзякуючы амаль што бязупынным войнам Літоўска-Беларускага княства з Маскоўскай дзяржавай у пачатку XVI стагоддзя;

¹⁾ Ibid., № 13.

²⁾ Ibid., № 16.

³⁾ В. Пячета. Аграрная реформа Сигизмунда-Августа в Литовско-Русском государстве. Часть первая. Москва, 1917, стар. 74—76.

⁴⁾ Акты, издаваемые Виленскою Комиссиею. Т. XX. Акты касающиеся города Вильны. Вильна, 1893, стар. 56, 173, 250.

ня былі ў гэты час такімі сталымі і часта церапыняліся. Прямьджалі ў Вільню і польскія гандляры і пават голяндцы, ангельцы, а таксама і гандляры з шных гарадоў Заходняй Эўропы.

Узмацненне гандро і гандрэвых зносін з Заходняй Эўропай, натуральна, адбывалася на павялічэнні места Вільні, на яго пашырэнні і ўзросце. Другім фактарам узросту Вільні было тое, што Вільня была „столечным месцем“. З часоў вялікага князя Казімера літоўска-беларускія вялікія князі звычайна жывуць у Вільні, тады як іх папярэднікі большай часткай жылі ў Троках. Асабліва князі Аляксандар, Жыгімонт Стары і Жыгімонт-Аугуст сирываюць узросту і аздобе места Вільні. Яны жывуць там даўгі час самі, з сваім дваром, і любяць места Вільню. У часы Аляксандра Гозак быў забудаваны новымі драўлянымі і каменнымі будынкамі. Памяшканьне двара вялікага князя знаходзілася ў Ніжнім замку, у падставы Замковае гары. У Верхнім замку князь Аляксандар закладае збраёўню (арсэнал) з майстроўняй дзеля вырабу зброі. У часы Жыгімонта Старога пачынаюцца Аляксандарныя яшчэ больш развінуліся як у Ніжнім, гэтак і ў Верхнім замку. Усё пабудаванае, аднак, было знішчана пажарамі ў 1513 і ў 1530 гадох. Пасля пажару замковыя будынкі зноў аднаўляюцца пад кіраўніцтвам віленскага гарадніка Ульрыха Гозія, вядомага будаўнічага таго часу. Да пажару замак і бліжэйшыя да яго пляцы былі забудаваны дробнымі драўлянымі будынкамі. Пасля пажару частку пляцоў пакінулі незабудаванымі і засадзілі сад, каб забяспечыць замак ад пажараў. Палацы Ніжняга замку былі пабудаваны побач з катадральным касцёлкам і займалі прастору ад катадры да Замковае гары. Непадалёк ад замку былі стайні і пушкарня вялікага князя, з памяшканьнямі для майстроў. Гэтая мясцовасць і да нашага часу завецца Пушкарняй.

Адначасна з вялікім князем, будавалі сабе палацы і пань як духоўнага, гэтак і сьвецкага стану, асабліва пань радных, якім, у зьвязку з іх абавязкамі, трэ́ было часта жыць у сталіцы.

Побач з Ніжнім замкам, ляжалі пляцы паноў Радзівілаў. Мяжою была левая адтока ракі Вяльлі (Вялейка). Вялейка ў старадаўнія часы падзялялася перад замкам на дзьве адтокі і абкружала замак. Радзівілаўскія пляцы займалі значную прастору ад Вялейкі да Вялейскае брамы, частку Лукішак і Татарскае вуліцы. Мясцовасць, якую займалі абшары пляцоў Радзівілаў, звалася Лукамі¹⁾; пляцы і дамы Радзівілаў былі і на іншых вуліцах.

На Вялікай вуліцы былі дамы князя Астроскага, пана Гаштольда (дом Гаштольда пазней перайшоў да роду Радзівілаў), пана Хадкевіча (перад вайпой у гэтым доме зьмяшчалася Управа Віленскае Школьнае Акругі („Виленский Учебный Округ“), паноў Санег, Остыкаў. На Нямецкай вуліцы былі дамы паноў Гарнастая, Остыка, Гаштольда, Войны, князеў Слуцкіх, паноў Тышкевіча, Кішкі; на Троцкай вуліцы—паноў Пацаў і Бжастоўскіх. На розных вуліцах стаяла шмат дамоў іншых паноў.

Значную частку места Вільні ў XVI стагоддзі займалі дамы і пляцы духавенства. Толькі аднаму каталіцкаму духавенству ў пачатку XVI стагоддзя належала трэ́цяя частка ўсяе прасторы места Вільні²⁾. Значныя абшары Вільні займалі і маемасьці праваслаўнае царквы. Меў свае будынкі і жамойцкі біскуп.

1) Wilno od początków jego do roku 1750. Przez J. Kraszewskiego. T. IV. Wilno 1842. стр. 355.

2) Ю. Крачковский, *op. cit.*, стр. 45.

Тое, што пляцы і дамы захапілі у месьце паны духоўнага і сьвецкага стану, мела сваім вынікам ня толькі пасяленьне гэтых паноў у месках места Вільні. На сваіх вольных пляцох паны і духавенства дазвалялі сяліцца розным асобам, якія не належалі да панскага і шляхоцкага стану; асабліва паны шукалі рамеснікаў дзеля пасяленьня на сваіх пляцох. На панскіх і царкоўных землях ахвотна сьліліся як віленскія мяшчане, гэтак і мяшчане, якія прыходзілі з іншых гарадоў, з тае прычыны, што яны аслабняліся часта ад выплаты падаткаў і ад павіннасьцяў, якія ішлі на ратушу, а разам з тым аслабняліся ад улады і прысуду мескага. Духавенства і паны ахвотна дазвалялі сяліцца на сваіх пляцох, бо яны бралі з пасяліўшыхся мяшчан падаткі, і гэтым павялічвалі свае прыбыткі. Такое зьявішча закранала інтарэсы віленскіх мяшчан усяго места, а разам з тым і дзяржаўнага скарбу, бо „в том нам шкода и платы нашыя гинуть. Про то-ж... абы ни жадин мешчанин не продавал домов своих некоторому князю, ни пану, ни боярам“. Такім чынам, паводле просьбы віленскага войта і мяшчан, гаспадарскі ўрад павінен быў забясьпечыць і свае інтарэсы, а, разам з гэтым, і інтарэсы места, забараніўшы князём, паном і баярам-шляхцэ без дазволу ўраду купляць дамы і пляцы ў месьце Вільні. Забарона, аднак, мала пашкодзіла пашырэнню маемасьцяў духавенства і паноў, бо гаспадар рабіў часта выключэньне паводле персональных просьбаў як паноў, гэтак і духавенства. Такая політыка гаспадарскага ўраду давяла да таго, што ў пачатку XVI стагодзьця ў Вільні ўтвараюцца тры розныя ўрады, або, як іх завуць, юрыздыкі: біскупская, меская, або майдэборская і замковая, або гродзкая. На чале першае юрыздыкі стаяў каталіцкі біскуп, на чале мескае—войт з бурмістрамі, а на чале замковае—ваывода¹⁾. Ужо ў XVI стагодзьці ўтвараецца і чацьвертая юрыздыка—мітрапалічая, з праваслаўным мітрапалітам на чале. У 1569 годзе прывілей Жыгімонта-Аўгуста загадаў, каб войт і мяшчане „в оные люди в месте Виленском, на грунте его митрополем посаженные, ничимсе не ступовали, в послушенство и в присуд свой меский не приворочали. платов и подачек жадных з них себе и на ратуш не брали и не привлащали и тым мешчаном его в тым покой. Нехай он (мітрапаліт) або намесьнік его... тых мешчан своих во владности и в присуде своем маєт“²⁾.

Пасьля таго, як утварылася вуіцкая царква ў Вільні, зьяўляецца ўжо ў XVII стагодзьці юрыздыка мітрапаліта вуіцкага.

Такая рознастайнасьць улады і падсуднасьці была прычынай частых спрэчак і судовых процэсаў паміж грамадзянствам розных юрыздык і перашкаджала нормальнаму разьвіцьцю места. Асабліва гэтае зьявішча балюча адбілася на месьце Вільні ў XVII стагодзьці, у часы эканамічнага заняпаду. У першай палове XVI стагодзьці юрыздыкі толькі аформляліся і складаліся, падобна да таго, як складаліся ўзаемаадносіны паміж станамі грамадзянства ўсе Літоўска-Беларускае дзяржавы.

Палажэньне Вільні ў цэнтры дзяржавы забясьпечвала месту спакойнае жыцьцё і было прычынай таго, што віленскі ўрад не асабліва дбаў аб сваёй абароне. Так было ў XV стагодзьці, пачынаючы з дзесятых і да дзевяцідзсятых гадоў. Але ў канцы стагодзьця вайна з Масквой, якой дапамагалі крымскія татары, паставіла пытаньне аб умацаваньні Вільні належнымі мурамі і парканамі, бо замак ужо ня мог

¹⁾ Wilno od początków Jego do roku 1756. Przez J. Kraszewskiego. T. III Wilno, 1841, стр. 189.

²⁾ Археографический сборник документов, относящихся к истории северо-западной Руси. издаваемый при Управлении Виленского Учебного Округа. Т. VI. Вильна. 1869, стр. 37.

абслугоўваць жыхарства, да і сам ён ня меў фактычна ваяннага значэння ў гэты час. Пытанне аб умацаванні Вільні паднялі вайт і мяшчане места Віленскага, просячы ў 1505 годзе, каб гаспадар нялікі князь дазволіў ім, замест вайсковае службы, муроваць сцяну навокал места („хто можаць муром, тот-бы свою делницу замуравал, а хто на тот час неможаць замуравати делницы свае, тот бы порканом порканил“), з прычыны таго, „што ж тое место виленское не затвореное и если-бы на службу поехали, тогда, его боже вховай, што-бы тому месту нашему какое шкоды од поганства не было“. Гаспадар здаволіў просьбу мяшчан, звольніў места на год ад вайсковае павіннасці і ад усялякіх іншых падаткаў і загадаў будаваць сцяну. Ніхто—ні паны, ні духавенства, ні шляхта, ні мяшчане—не маглі быць звольны ад гэтага абавязку: „а которые князи и панове и земляне и кононицы и иные костьельного вряду люди так закону римского а греческого хотели бы домъ мети в мур, в стене, тогда маеть каждый з них свою делницу стены замуравати, або запарканити, а если бы не хотели, тогда казали есмо пану воеводе виленскому в их дома мещан увязывати, а им отмену за местом давати, а мещанин который тот дом возьмет, тот и делницу его замуруеть“. У сцяне было пяць брам: „первая брана (брама) за пана старостиним дворам (Віленская) к Вели (да ракі Вяльлі), другая подле маткі божее к Трокам (Троцкая), третья подле святое троици (Траецкая, а можа—Вострабрамская), четвертая подле святого спаса (Спаская), а пятая в город (Замковая)“. Апроч проэктуемых брам фактычна былі і іншыя: Рудніцкая, Татарская, Субач. Для старожи гэтых брам мескі ўрад навінен быў мець спецыяльную варту, на ўтрыманьне якой быў прызначаны спецыяльны падатак: „которые люди чишколве будутъ повезут доместа пшеницу гречку овес муку и иные речи странные штоколве будет и дрова и сено, стых со всех велели есмо им скаждога воза по пенезю брати и за то сторожу в тых бран мети, а если которые люди неискотят пенязей . . . вати, тые нехай покаменю везут“¹⁾.

Сцяна была скончана ў 1522 годзе і абкружала места ад Спасае браны да Бакшты, ад Бакшты да Святадухаўскага манастыра, да Медніцкае браны, Чортавае браны, пасяля—Завальнай вуліцай, Жамойцкім завулкам да Троцкай браны, пасяля далей—часткаю Завальнай вуліцай да Віленскай браны; ад Віленскае браны—Татарскай вуліцай да ніжняга замку. З боку ракі Вяльлі сцяна ад Спасае браны ішла на рацэ, уніз па яе плыні, да Бэрнардынскага саду²⁾. Такім чынам, сучасны цэнтр Вільні быў абнесены сцяною ўжо ў пачатку XVI стагоддзя, але заселена была Вільня ня толькі ў цэнтры, у межах сцяны, але і па-за сцянамі. Прадмесці Вільні—Зарэчча, Лукішкі, Сьняпішкі, Роса, Рыбакі—былі значна і густа заселены ўжо ў першай палове XVI стагоддзя.

Будынкі ў пачатку XVI стагоддзя былі пераважна драўляныя і стаялі ў беспарадку. Пажары 1513 і 1530 гадоў, якія знішчылі амаль што палову гораду, прымусілі будаваць камяніцы і захоўваць некаторы пародак. Вялікая вуліца, Нямецкая, Біскупская (у часы расійскае імперыі—Дварцовая) пакрываюцца значнымі камяніцамі і панскімі палцамі, дах якіх зроблены з чарапіцы і гонты. Для задавальнення патрэб у будаўнічых матар'ялах, як цэгла, вапна, шкло і іншыя, закладаюцца цагельні, гуты. У 1536 годзе места адкупіла „плитницу“ (цагельню) на Сьняпішках у біскупа Яна за паўтараста

¹⁾ Собрание древних грамот Вильны и др., № 11.

²⁾ Ю. Крачковскія. *op. cit.*, стар. 62.

кон грошай¹⁾; была „плитница“ і у пана ваяводы Яна Юр'евіча Глябовіча, трапляліся яны і на іншых прадмесъях Вільні, напрыклад, на Зарэччы. Будаўнічыя матар'ялы прывозіліся нават з больш далёкіх аколів Вільні. У 1551 годзе вялікі князь Жыгімонт-Аўгуст дазволіў Марціну Палецкаму „за рекою Вельею межі Псарнею нашою и плитницею Воеводы Виленского небожника пана Яна Юревича Глебовича збудовати гугу скланую накладом своим властным ку его пожитку с которе он в каждый год по чотыриста скленци давати нам ся подвезал“²⁾.

Гушчыня насельніцтва на прадмесъці і набудаваньне там фабрык прымусіла гаспадарскі і мескі урады надбаць аб набудове сталага мосту праз раку Вяльлю. Адсутнасць мосту выклікала значныя страты і нявыгоды, бо існавалішыя перавозы былі небясьпечнымі і дорага каштавалі. Вялікі князь даручыў у 1526 годзе будаваньне мосту віленскаму гараднічаму Ульрыху Гозію за яго ўласны кошт. За гэта Ульрых Гозі атрымаў права зьбіраць з усіх, хто праяжджаў праз мост, устаноўленую гаспадарскім урадам плату—мастовае. Ад выплаты мастовага падатку звальнялася шляхта і духавенства. Падатак быў вызначаны наступным: ад аднаконнай падводы з дровамі, сенам і хлебам—адзін дэнары (шпіч денарии sine obolium); адзін дэнары плацілі ад галавы скаціны, якую гналі на кірмаш; ад аднаконнай падводы, нагружанай купецкім таварам, плацілі тры дэнары, ад параконнай—пяць дэнараў. Пасьля таго, як будаваньне мосту акупіцца, прыбыткі ад мастовага падатку часткаю павінны выдавацца на рамонт мосту і на яго ўтрыманьне ў належным парадку, а рэшта грошай павінна была аддавацца на ўтрыманьне шпіталью пры касцёле сьв. тройцы³⁾. На месцы мосту, які пабудоваў Гозі, знаходзіцца цяпер у Вільні Зялёны Мост. Апроч мосту праз раку Вяльлю былі масты на рэчцы Вялейцы. Адзін мост быў каля Бэрнардынскага манастыра, другі— каля Спасае браны. У першай палове XVI стагодзьця мескі ўрад іх перабудоваў, за што ўстанавіў плату ў адзін пенязь з кожнае падводы. Апроч гэтых мастоў, быў мост праз Вялейку каля замку, а на Шэрайкішках быў пешаходны мост⁴⁾.

На рацэ Вялейцы быў цэлы рад млыноў, якія задавальнялі патрэбы гораду. Непадальё ад самага замку, дзе знаходзіцца цяпер так званы ботанічны сад, быў млын вялікага князя, вышэй Спасае браны— млын каталіцкага біскупа, на 14 паставох, на Паплавах—ваяводзінскі або Радзівілаўскі млын. Былі і іншыя прыватныя млыны.

Апроч млыноў, на рацэ Вялейцы ў 1524 годзе зьявілася паперня; яна знаходзілася вышэй на рацэ за млыном ваяводы⁵⁾. У XVII стагодзьці паперню зьнішчыў пажар і, замест яе, быў набудаваны млын для вырабу порыху⁶⁾.

Важным пытаньнем для гораду была вада. Вады не хапала як для штодзённага ўжытку, гэтак і ў выпадках пажару. У 1535 годзе „войт, бурмістры и радцы и вси мещане места Виленского“ зьвярнуліся з наклоннай да вялікага князя, „оповедаючи нам великий недостаток воды в том месте нашем, яко ку потребе их посполитой, так и в час наглое пригоды к угашенью огня на тое место“. Гэтае здарэньне адбы-

¹⁾ Собрание древних грамот Вильны и др. № 26.

²⁾ Ibid., № 48.

³⁾ Ibid., № 25.

⁴⁾ Акты, издаваемые Виленскою Комиссиею, т. XX, стар. 254 і 266.

⁵⁾ Литовская Мэтрика, кн. запісаў 12, ліст 201 (адварот).

⁶⁾ Wilno od początków Jego do roku 1750. Przez J. Kraszewskiego. T. III. Wilno 1841, стар. 285.

лося з тае прычыны, што з дазволу гаспадара крыніцу „Винкгерг“, вада з якое „вольным током через место хоживала“, прыулашчылі сабе, манахі домініканы. Мяшчане прасілі гаспадара аб дазволе правесці „рурамі“ (трубамі) ваду з другое крыніцы, у якой „есть досыть воды“ і якая знаходзіцца „на земли нашей господарской, едучы с за Субочович улицы до гур на великой дорозе“. Гаспадар даў давол: „и даровали есмо тую воду на оном местцы всем мешчаном места нашего виленьского в праве Майтборском мешкнющим тое воды добровольне на вечность поживати и до места ее вести“¹⁾.

Такая дзейнасць гаспадарскага ўраду і магістрату падрывала значэньне домініканскае крыніцы, ад якой домініканы мелі прыбыткі. І прымусіла домініканаў пайсці на ўступкі. У 1536 годзе яны прадаюць месту віленскаму і магістрату сваю крыніцу за 160 грошаў літоўскіх і 10 фунтаў перцу, захаваюшы за сабой права правесці трубу ў манастыр і карыстацца вадою, а таксама—права правядзеньня трубы з вадою ў дом Ульрыха Гозія на Нямецкую вуліцу²⁾. З гэтага часу места Вільня было забяспечана надой, якую правялі па ўсім горадзе і нават у некаторыя дамы ў сярэдзіну іх, як, напрыклад, у дом Ульрыха Гозія. Адначасна з узростам места Вільні і яго ўпарадкаваньнем з надворнага боку, з павялічэньнем у ім вытворчых прадпрыемстваў (фабрык), Вільня атрымлівае пэўны парадак у кіраванні і вызначаныя правы ўлады. Што да кіраванья і ўлады—места Вільня не зьяўляецца аднолькавым і адзіным. У першай палове XVI стагоддзя на ўсёй Літоўска-Беларускай дзяржаве канчаюся процэс дыфэрэнцыяцыі станаў і іх адмежаванья адзін ад другога. Паны духоўнага і сьвецкага стану, шляхта, мяшчане пад Майдэборскім правам і, урэшце, сяляне вылучаюцца ў саасобныя групы. Кожная з гэтых груп—станаў—мае свае асобныя правы і адасобнена адна ад другой непраходным бяздоньнем. Кожны стан мае свой суд і ўладу, якія рэдка сутыкаюцца паміж сабой. Места Вільня было нібы адбіткам усяе дзяржавы. Тут жыло духавенства, паны і шляхта, жылі і мяшчане; з гэтае прычыны ўтвараюцца і розныя ўлады і суды, так званыя ў той час юрыздыкі, якім падлягае кожны стан. Паны падлягаюць ваяводзе або беспасрэдна ўладзе вялікага князя, шляхта—гродзкай, або замковай юрыздыцы, на чале якой стаіць пан-ваявода; духавенства ўтварае сваю юрыздыку: біскуп каталіцкі—адну, мітрапаліт праваслаўны—другую, а, з утварэньнем вуніцкае царквы, зьяўляецца юрыздыка і вуніцкага мітрапаліта. Урэшце, была юрыздыка мяшчан з Майдэборскім правам, якое было атрымана ўжо ў 1387 годзе. Значны лік юрыздык быў, бязумоўна, вялікаю перашкодаю для нормальнага разьвіцьця места і, магчыма, гэта было галоўнаю прычынай таго, што мяшчанства на Беларусі ня стала такім самым трэцім станам, як гэта сталася ў Францыі, і не здалела нават выступіць актыўна супроць паноў шляхты за пашырэньне сваіх політычных праў.

Самая ўлада мяшчан, на аснове Майдэборскага права, не адразу прыняла сталую форму; яна прайшла досыць даўгі процэс разьвіцьця і зьявілася як вынік барацьбы паміж самых мяшчан і змаганья з гаспадарскім урадам, і толькі ў XVI стагоддзі прыняла канчальную форму.

На чале мяшчанскага ўраду стаяў воіт. Ужо наводле прывілею 1432 году, мяшчане павінны былі „о вся дела розсправлятися перед

1) Собрание древних грамот Вильни и др., № 23.

2) Ibidem, № 24.

своим войтом“¹⁾). Пасада войта, на якую спачатку прызначаў адпаведных асоб гаспадарскі ўрад, становіцца з XVI стагоддзя, як думае Крашэўскі, абіральнай—мяшчане самі абіраюць сваіх войтаў. Згадзіцца з гэтым, аднак, нельга з прычыны адсутнасці адпаведнага прывілею, а таксама дзеля суіярэчнасці такога дэмакратызму ў адносінах улады войта, у той час, як сама меская рада абіралася членамі гэтай жа рады, інакш кажучы, шляхам кооптацыі.

Документальныя весткі таксама нярэчаш наглядзі Крашэўскага, а стары звычай нават пацвярджае, што і ў XVI стагоддзі гаспадарскі ўрад прызначаў на пасадку войта асоб сваім уласным абраннем і паводле свае волі. Гэтак, у 1528 годзе вялікі князь выдаў прывілей на віленскае войтаўства мяшчаніну кракаўскаму Шчаснаму Лянцюру „до живота его со всякими властностями и платы и доходы и пожитки того места виленского войтовскими и со всем по тому, как ся первый войтве виленскии от нас держивали. Маеи он тот врад войтовство виленское от нас держати и в ним ся справовати и рядити и подданных наших заховати подде права майтборского и привилея нашего, который есмо им на то право умоцили и дали и теж водде того, как и перши войтве от нас держивали водде привилея наших, которые от нас на тое войтовство мевали, так теж и ему то даем и привлащам не иначей, только так, как и першим войтам со всеми sprawy их и вольностями“. Паводле сэнсу прывілею, выразна відаць, што войтаў прызначаў да гэтага часу гаспадар, як і цяпер прызначаецца Шчасны Лянцюр. Аднак, некаторы ўплыў мела і грамадзянства, бо, паводле прывілею, ён прызначаўся на войтаўскую пасадку толькі з умовай, калі ён „добре ся заховае на том вrade найпервей се нам гаспадару и теж подданным нашим“. Праўда, абраў „добре ся заховае“—няясна і не абмежавана, але звычайкі заўважэння, што хочучь лічыцца з грамадзянствам места і злучыць іх адносінамі на войта. У якой форме выдзільнага адносна значэнства да войта няясна, але гэта, бязумоўна, не абранне злучыць значэнствам свайго войта, а звычайнае прызначэнне гаспадарскім шляхці. Магчыма вялікі князь абрабачыў протэст і на боку мяшчан, але з боку іштых вышэйшых станаў грамадзянства, бо прыбавіў кажа на аб вільнянах, а наагул аб падданных. Протэст супраць прызначэння на пасадку войта мог з'явіцца з тых прычынаў, што гэтай асобай быў польскі мяшчанін, а ўжо з часоў земскага прывілею 1447 году вялікі князь абавязваўся не прызначаць на пасадку ў Вялікім Княстве Літоўскім асоб чужаземнага паходжэння, а толькі тубыльцаў. Што вялікі князь так разумеў умоўнас прызначэння на пасадку войта Шчаснага Лянцюра, відаць і з далейшага зместу прывілею: „и если ся он на том вrade найпервей се нам гаспадару и теж подданным нашим добре ся заховае водде права майтборского и привилея наших, мы не маем его с того вradу рушати, але маем на том вrade заховати до живота его“²⁾).

У прывілеі 1432 году не гаворыцца аб іштых, апроч войта, урадах места Вільні. Уся поўнасць улады даручаецца войту: „судити и отсудити, казнити, метити, на кола бити, спинаги даем им шюлна всю моц“.

Другім мескім урадам была цэлая установа—рада (у немцаў *Rath*; адсюль і слова *das Rathaus*—ратуша). Калі з'явілася рада у месце Вільні і яе першая арганізацыя—нам невядома. Але навокал гэтае

¹⁾ Ibid., № 4. Wilno od początków jego do roku 1750 Przez I. Kraszewskiego. T. III. Wilno 1841, стр. 219.

²⁾ Літоўская Матрыка, кніга запісаў 12, ліст 359 (адварот).

Жыхарства, якое падлягала мескаму ўраду, складалася з розных груповак, у залежнасці ад маемаснага свайго стану і ад заняткаў. З нашырэннем на Беларусі грашовае гаспадаркі і дзейнасці гандлёвага капіталу, адбываўся ня толькі ўзрост гандлю і ўзмацненне стану людзей, якія займаліся гандлем, але значна павялічыўся і падзел працы. Спецыялісты-рамеснікі, якія выключна займаліся адным сваім рамяством, без дадатковых заняткаў земляробства і іншых, — значна павялічваюцца як у ліку, гэтак і ў рознастайнасці сваіх заняткаў. Разам з агульным ужываннем грошай, зьяўляецца значны попыт на рамесніцкія вырабы. Усё гэта павялічвала ўзрост жыхарства места. Павялічэнню места спрыялі і агульныя ўмовы жыцця таго часу. Сяляне, якраз у гэты момант, перажываюць процэс утварэння і ўзмацнення прыгону. Зразумела, што шмат хто з іх, асабліва больш энэргічныя, шукаюць выхад у свайго палажэння і уцякаюць у месцы, дзе яны захоўваюць свю волю. Паны, аднак, знаходзілі іх і тут, сілком прымушалі варочацца на вёску і працаваць на сябе. Але такая дзейнасць наноў ужо закранала інтарэсы гаспадарскага скарбу, бо, з павялічэннем жыхарства ў месце, павялічваліся і прыбыткі з места, якія ішлі ў гаспадарскі скарб. З гэтае прычыны гаспадар прымушаны быў выдаць Вільні ў 1538 годзе спецыяльны прывілей, у якім забаранялася вяртаць тых, хто пражыў у месце шэсць год. „Которы бы кольвек чоловек от коле до того места Виленского пришол и там мешкаючи и кормячися через шесть лет в том месте был, приказуем вам (князюм, паном, воеводом, старостом) под закладом нашим пягисот копами грошай, абы есте тых людей заселеных з места виленского невыводили, а никоторые трудности и нагабанья им не делали; нехай они без порушенья в том месте тамошним мешкают и нам служат“¹⁾.

Замахваліся на мяшчан ня толькі паны, шляхта і духавенства, — але і гаспадарскія ўраднікі, як ваявода віленскі і яго намеснікі. У 1538 годзе воит, бурмістры і радцы места віленскага скардзіліся, „што наместник твоей милости виленский (пан ваявода віленскі Ольбрахт Гаштольд) ремесльников и челядь их, которые в меских домах мешкают, с mocy и права и послушенства меского выймает, и в свою оборону их берет и судит, и справляет“. Такая дзейнасць парушала ў самай аснове правы места і пагражала яго існаваньню; урад гаспадар забараніў ваяводзе гэтка ўчынкі²⁾.

Пагроза для места і мяшчан была і з іншага боку. Часта самі мяшчане прадавалі свае дамы шляхце або аддавалі іх, як пасаг, за дачкамі, якія выходзілі за людзей іншага стану — за служэбнікаў і дваран як гаспадарскіх, гэтак і панскіх; некаторыя мяшчане дабіваліся ад гаспадары спецыяльных грамад, на аснове якіх яны паддаваліся суду і паслушэнству гаспадарскаму; іншыя рамеснікі становіліся на працу да паноў радных і таксама аддаваліся ў іх падданства. Вынікам усіх такіх здарэнняў было памяншэнне ліку мяшчан, што вяло „к уменьшенью и пожитков наших и меских, шtbody естли бы долго тривати и множитися мело, тогда бы не мало доходов так нам, яко и тому месту затым отошло и в великое бы замешанье в раде и справе месцской носполитой было“. Відавочнасьць усё шкоднасьці такіх зьявішчаў, якія закраналі і інтарэсы самога гаспадары, прымусілі яго стаць на бок места і выдаць загад, на аснове якога „что бы с подданных наших, якого кольвек стану выменью меском седеть хотел, тог-

1) Ibid. № 28.

2) Ibidem.

ды маюць вси пад правам и присудом месцкім быти". Таксама і служэбнікі гаспадарскія і іх слугі і мяшчане іх і рамесьнікі, набываючы дамы, павінны быць пад мескім прысудам. Хто купіў дом пад мескім правам „тыя маюць прыво месцкое прыняти". Гэват і тыя мяшчане, якія мелі земскія маёнткі і фальваркі, „не маюць права и послушенства их месцкаго ся выламавати". Аднак для мяшчан, якія хацелі выламацца з-пад мескае ўлады і прысуду, быў выхад: гэта воля і ласка гаспадарская „нижли естли быхмо мы кого за слушными а великими причинами с таковое повинности вызволили". Пераход да паноў радных і другіх ураднікаў забараняўся мяшчанам пад страхам конфіскацыі дамоў і фальваркаў¹⁾.

Ня глядзячы на загады гаспадара і яго прывілеі, паны, князі і шляхта праз увесь час замахваюцца на мяшчан, што выразна выяўляецца ў наўтарэнні прывілеяў пават адным і тым-жа гаспадаром. Асабліва церпяць мяшчане ад „своленства" паноў, князёў і шляхты, якія ня толькі на вуліцах і на месцах „посполітых", гэта значыць, — мяшчанскіх, але і „з домов некоторых мецанских тых людей мощно гвалтом берут", саджаюць і трымаюць да сваёй волі. Калі такіх буянаў і слуг іх захапляюць на месцы злачыства і вядуць у мескі ўрад, дык паны, князі і шляхта „гвалтове отнимають, с чоюся великие шкоды посполитому человеку деют и вראду их месцкому не мале зельжение становит"²⁾. Гаспадар забараняе падобныя гвалты і злачыствы, але нам добра ведама самавольства паноў, якія ня слухалі ніякіх загадаў гаспадара, асабліва ў пазнейшыя часы.

Не адставала ад замаху на мяшчанства, з мэтай захаплення яго над сваю ўладу, і духавенства; асабліва выдзяляўся ў гэтых адносінах каталіцкі біскуп, які, у інтарэсах пашырэння сваёй улады над мяшчанствам места Вільні, карыстаўся сваім правам, як вышэйшая духоўная ўлада, накладаць „клятвы" на віленскія мяшчан. Віленскі біскуп няпраўна пасылае віленскім мяшчанам мескае юрыздыкцыйнае „позвы", якімі прыцягвае іх у свой суд і робіць іншыя крыўды і ўціскі.

У 1511 годзе ў суд вялікага князя і паноў радных віленскія „бурмистры радыи и вси мешчане места виленского" падалі заяву на віленскага біскупа князя Войтэха, абвінавачваючы яго у тым „што дей он в суды наше мескни вступается, и позвы и клятвы на нас выдает безвинно, и многи кривды и втски нам делает..."

Суд, выслухаўшы і разабраўшы заяву віленскіх мяшчан, настанавіў, „што бы он в суды месцкіе не вступался, и позвов и клятв, без наше воли (вялікага князя) на них не выдавал, и некоторых кривд и втсков им, противу их права, не делал. Если бы его милость (біскуп) мел которое до них дело, маеть нам на них жаловати, а мы маем его милости с ними справедливость чинити"³⁾.

Такім чынам, гаспадар вялікі князь абараняе мяшчан і ад духавенства і знаходзіць спосаб вырашэння спрэчных пытанняў шляхам беспасрэднага звароту да свайго ўласнага вырашэння. Гэты спосаб ліквідаваньня спрэчак ва ўзаемаадносінах паміж біскупам і мяшчанствам паказальны. Ён сведчыць аб фактычнай безабароннасці мяшчанства ад нападку з боку высокіх станаў і асоб, калі сам гаспадар вялікі князь бачыць выхад з таго палажэння, якое ўтварылася, толькі ў

¹⁾ Ibid., № 33.

²⁾ Ibid., № 35.

³⁾ „Русская Историческая Библиотека, т. XX, стр. 713.

ўстановы сярод мяшчанства ішла даўгая і значная барацьба, водгукі якое прыкметны ў прывілеі 1536 году. дзе надбражна гаворыцца аб гэтай установе. Прывілей вызначае, што паміж радаю і паспольштвам, інакш кажучы, — мяшчанствам, былі „ог давних часов о правах и пожитках местских немалые ростырки и незгоды“. Аб гэтых „ростырках и незгодах рада и паспольштво много крот перед нами, яко паном своим дедичным справы межы собою мевали и жалобы обедеве сторуны чынили, и споры великие делывали“. Каб дабіцца згоды паміж змагальнікамі, была абрана спецыяльная камісія, якая складалася з членаў рада і паспольштва „левных, достинных, мудрых людей, и наученых права Майдеборского немецкого“. Пры гэтым зазначалася, што тая артыкулы, адносна якіх камісія ня прыдзе да згоды, прыбодуць да гаспадара, і спрэчка будзе канчальна вырашана пасярэдніцкім „выроком“ гаспадарчага ураду. Паслыя таго, як адносна да шмат якіх артыкулаў рада і паспольштва прышлі да згоды, а спрэчныя артыкулы былі настаўлены на вырашэнне гаспадара, вялікі князь „достаточне разваживши тые речи з радами нашими того панства Великокого Князства Литовского и таковое сказане и вырок наш, который на вечные часы в том то месте мает тривати чынили есмо“.

На аснове гэтае пастановы ўстанаўляецца склад рада, бурмістраў і лаўнікаў або прысяжнікаў, паводле даўнейшага звычаю. Рада складалася з 24 асоб радаў, радцы самі сябе абіраюць дажывотна.

Лік бурмістраў, паводле прывілею, ўстанаўляецца ў 12 асоб. Паводу радаў і бурмістраў павінна быць „закоу рымского, а половица зкоу грецкого“. На кожны год рада абірае „селячыми“ два бурмістры— „один рымского закону, а дрын грецкого закону“ і „четыры радцы— два грецкого, а два рымского“. „Селячые“, інакш кажучы— тая, што стала і абязупына працавалі ў мескім урадзе, атрымлівалі пэўную пэнсію— бурмістры па 20 коп, а радцы па 10 коп грошай. Дзеля аховы мескага скарбу і нагляду за ім уваходзяць „четыры шафары, которые вси пожитки, доходы и расходы, и дворцы местские жадають недати, вытегати, заховати и осматривати, шафовати с порадю и волею рады виленское на пожиток и потребу местскую“. Двох шафароў абірае рада, а двух—паспольштва. Пры гэтым мяшчане абіраюць дзесьці людзей „добрых а оселых“, гэта значыцца, заможных, якія маюць нярухомую маёмасць, а з іх ужо рада сама абірае двух, прычым надкрэсьлена, што гэта—сталае права рады: „а два с паспольштва которых теж завжды рада обирати мает“. Шафары штогод учыняюць лічбу мескіх грошай у скарбе. У часе лічбы мае права быць кожны член рады; затым абіраюцца, каб быць прысутнымі ў часе лічбы, па адным „мистру“ ад кожнага цэха, якіх таксама абірае рада, а ад усяго паспольштва, з гэтай самай мэтай, купцы і ўсе паспольштва абіраюць 18 асоб, з якіх ужо сама рада „шесть между ними оберет“. „А тые с паспольштва и с цехов, которые будут седети на личбе, доканавши личбы, мают присегати, иж никому не мают зьявити скарбов и таемниц меских“. Вельмі характэрная зьява аб патаемным перахаванні скарбаў. Небяспэка з боку самаўладных паноў, зайздросных па агульныя маёмасці, прымушала прымаць падзвычайныя крокі, каб ахаваць мескі скарб.

Рада, такім чынам, рэзка адасабляецца ад мяшчанства. Яна складаецца толькі з людзей заможных— „оселых“. Каб ня даць мескай беднаце магчымасць прымаць удзел у кіраванні места, яна імкнецца да самаабрання. Рада абірае і шафароў, па „половицу“ якіх паспольштва вызначае кандыдатаў з людзей таксама „добрых а оселых“. Сярод

мяшчанства ўстанаўляецца свой мяшчанскі арыстакратызм, і гэта не павінна нас дзівіць, бо такое зьявішча адпавядала ўсёй сыстэме таго часу і таму агульнаму арыстакратызму, які наглядаецца ў кіраванні ўсе Літоўска-Беларускае дзяржавы.

Меская рада з бурмістрамі загадала гаспадаркаю места. На першым пляне стаяла абарона места. Мескае ўзбраенне „пушкі, гакоўніцы, ручніцы и што кольвек ку обороне напротивко неприятеля“ — знаходзілася пад наглядам рады. Рада купляе за „посполитые гроши“ „збоже“, на выпадак „голоду, дорогости, або облежена около места“. Рада сачыла за перакупшчыкамі, „абы жадеи перакупчик не смел купити речей стравных перед годиною на то установленою“. Рада наглядала за вагою і мерамі купецкімі, за шышкамі, за пекарамі. Рада мела нагляд над правільным і плянавым будаваньнем мескіх будынкаў: „от нынешнего часу на потым жадеи мешанин не мает рухати, а ни будовати домов своих, олиж перней мает оповедати враду“. Рада трымала ў сваіх руках ключы ад мескай брамы, наглядала за іх спраўнасцю таксама як і за ўсімі будынкамі, як. напрыклад, гасьціны двор, лазьні і іншыя будынкі, якія належалі месту. Рада сачыла за мяшчанамі, каб яны не „выламываліся“ з-пад ураду мескага ў іншую юрысдыку. Рада зносілася з гаспадарскім урадам. Ва ўсіх судовых справах цывільнага характару рада адпраўляла суд над мяшчанамі, якія ёй падлягалі. З 1552 году рада зацьвярджала цэхі.

Рада кожны тыдзень у чацьвер мела свае пасяджэньні на ратушы „для справ местских“. Для сваіх патрэб рада мела ўласнае памяшканьне ў ратушы: „рада в иной избе мает седети, справы свас справовати, што по них прислушит з бурмистры“¹⁾.

Другою мескаю ўстановаю была лава. Лік лаўнікаў, або скабінаў, у Вільні складался з 12 асоб. Лава мела сваё памяшканьне ў ратушы. Агульныя сходы лавы з радаю адбываліся толькі тады, калі запрашала рада. Лаўнікі, як відаць, таксама абіраліся радаю; пасады лаўнікаў, як і радцаў, былі дажывотнымі. У вадносінах да ўсіх радцаў, бурмістраў і лаўнікаў было ўстаноўлена адно абмежаваньне: блізкае крэўныя ня мелі права быць абранымі ў ліку некалькіх асоб; „к тому которы бурмистры и рядцы и лавники в раде и в лаве седят отец з сыном, альбо брат рожоны з братом, тые мают без порушения седети аж до животов своих, але от нынешнего часу... жадный таковый, то ест отец з сыном, али брат рожоны з братом на таковыя влады не мают быти выбираны, а ни сажоны, нижли отец может седети в раде, а сын в лаве, также и братья рожонья один седети в раде, а другий также в лаве“²⁾.

Компэтэнцыяй лавы быў суд у крымінальных справах. На чале лавы стаяў воіт. Апэляцыя на суд рады і лавы падавалася беспасрэдна гаспадару, які павінен быў судзіць, як і рада ці лава, на аснове Майдэборскага права, што падкрэсьлівае настойна гаспадар як у прывілеях на Майдэборскае права, гэтак і у сваіх судовых пастановах.

Мескі ўрад стаў звычайна прызывацца магістратам (magistratus), асабліва з другога паловы XVI стагоддзя. Магістрат меў свой будынак—ратушу, якая знаходзілася на Вялікай вуліцы. Цяпер на месцы ратушы ў Вільні знаходзіцца будынак тэатру.

¹⁾ Собрание древних грамот Вильны и др., № 27.

²⁾ Ibidem.

сваім уласным вырашэнні спрэчак у кожным павсобным выпадку. Гэта, фактычна, ёсць рэкамендацыя вызначанага спосабу дзеля вырашэння спрэчных пытанняў, а ня праўная абарона жыхарства, у гэтым выпадку,—мяшчанства.

Такім чынам, мяшчане прымушаны былі весці цяжкую барацьбу з тагачаснымі ўмовамі жыцця, каб захаваць сябе, як стан грамадзянства. Зам хаў на мяшчан многа. Яны ідуць і з боку гаспадарскага ўраду, які хоча падпарадкаваць іх сваёй уладзе; на іх зам хвакца паны, князі, духавенства і шляхта, якія хочуць зрабіць іх сваімі падданымі або шляхам шлюбу здабыць мескія маемасці. Урэшце, і веравана больш заможнага мяшчанства смя імкнецца увайсці ў склад шляхты і такім спосабам парушае інтарэсы ўсяго стану.

Ня глядзячы на ўсе замахі проціў мяшчан у першай палове XVI стагоддзя, заўважаецца яго ўзрост. Мяшчанства ўпарта абараняе свае інтарэсы. У гэтай абароне дапамагаюць мяшчанству ня толькі мескі ўрад, які і сам блізкі да гэтых імкненняў, але і арганізацыі самога мяшчанства, якія яднаюць усё мяшчанства і даюць яму магчымасць бараціца. Такімі арганізацыямі былі мядовыя брацтвы і цэхі. Самым старым брацтвам было брацтва кушніроў. Яго статут быў зацьверджаны ў 1538 годзе, але члены брацтва заявілі, што „того брацтва своего от осмидесяти лет свободне и добровольне аж до того часу уживают“¹⁾. Заснаваньне брацтва, такім чынам, трэба аднесці да 1458 году. Тое, што так рана з’явілася кушнерскае брацтва, зусім зразумела, бо Вільня заўсёды была вядома сваім гандлем „косматыми скурами“²⁾. Другім раннім цехам быў цэх золотнікаў, які існаваў у Вільні з 1495 году³⁾. У першай палове XVI стагоддзя цэх меў ужо значны лік сяброў, але большая частка іх былі немцы⁴⁾. У часы Жыгімонта Старога існавала ўжо брацтва панскае, або бурмістарскае і радэцкае, а таксама брацтва Роскае⁵⁾, у часы Жыгімонта-Аўгуста быў зацьверджаны статут цэху магернікаў, панчошнікаў і суконнікаў⁶⁾. Былі, напэўна, і іншыя цэхі, як, напрыклад, цэхі шаўцоў, прывілей на статут якім даў Жыгімонт-Аўгуст, ганчароў, краўцоў, саладоўнікаў, столяраў і іншых; статуты іх, аднак, не захаваліся ад гэтых часоў, а толькі ёсць болей познія. У XVII і XVIII стагоддзях у Вільні існавала ўжо 25 цэхаў.

Цэхі былі вытворчымі таварыствамі і арганізацыямі, якія ядналі мяшчан аднолькавага стану і заняткаў. Цэхі стаўлялі сабе за мэту дапамогу сваім сябром як у іх працы, гэтак і ў выпадку жыццёвых ліхіх гадзін. З боку свае арганізацыі яны былі падобны да заходня-эўрапейскіх цэхаў. Складаліся яны з майстроў, таварышоў і вучняў. Правадзейнымі былі, аднак, толькі майстры, хаця-ж таварышы і вучні атрымалі сваю арганізацыю, праўда, пазьней, якая мела сваёй мэтай абарону іх інтарэсаў супроць уціску і эксплёатацыі з боку майстроў⁷⁾.

¹⁾ Акты, издаваемые Виленскою Комиссиею, т. X. 1893, № 1.

²⁾ Ibid., № 12.

³⁾ Wilno od początku jego do roku 1750. Przez J. Kraszewskiego, T. III. Wilno, 1841, стар. 271.

⁴⁾ Акты, издаваемые Виленскою Комиссиею, т. X. № 3.

⁵⁾ Ibid., № 17.

⁶⁾ Ibid., № 22.

Цэхі або брацтвы (так часта празываліся цэхі) мелі свой скарб, які яны ўжывалі на ўтрыманьне цэху і на дапамогу сваім сябром. Цэхі мелі свае штандары і, урэшце, зброю, якой яны пайтны былі абараняць горад у выпадку небяспэкі. Разгляданьне мяшчанскіх організацыяў не ўваходзіць у межы гэтага артыкулу; аднак, дзеля уяўленьня жыцця Вільні ў першай палове XVI стагоддзя, іх трэба мець на ўвазе, бо цэхі ў значнай меры дапамагалі месту ў барацьбе яго з іншымі горадамі, якія нагрожвалі яму і яго жыхарам, што жылі наводле мескага Майдэборскага права.

Разьвіцьцё гандлёвага капіталізму спрыяла пашырэнню зносін з Заходняй Эўропай і пашырэнню новых заходня-эўрапейскіх ідэй XVI стагоддзя ў месце Вільні. Віленскія гандляры больш за ўсё маюць сувязь з нямецкімі горадамі і адсюль, апроч тавараў, атрымліваюць і новыя думкі і пагляды. Ідэі гуманізму і рэформы царквы пашыраюцца ў Вільні сярод самых розных колаў грамадзяства. Яны знаходзяць грунт як у князёўскім палацы, гэтак і ў хаце рамесніка. Ужо ў 1516 годзе ў Вільні не жадаюць плаціць пале ў Рым „аннуат“ (гадавы падатак) і збіраюць для папы іншыя надаткі. Мяшчан места Вільні абурала стаювішча каталіцкае царквы, якая уладала трэцю часткаю места. Ідэі лютаранства знаходзяць добрую глебу і значна пашыраюцца сярод мяшчанства, бо з імі звязнаецца рэарганізацыя царквы і пераход кіраванья царквой у месце, наводле прыкладу нямецкіх вольных горадоў, да мескага ўраду. Лютаранства, раней за ўсё, пашыраецца сярод мяшчан нямецкага паходжання, а потым знаходзіць прыхільнікаў і сярод беларусаў-тубыльцаў.

Гаспадарскі палац таксама не абмінаюць новыя ідэі. Тут працуе італьянец Францішак Лісманіні, які з 1521 году становіцца кусташам Францішканскага касцёлу ў Вільні, а потым духаўніком каралевы Боны і выхавальнікам маладога Жыгімонта-Аўгуста. Лісманіні звязляецца прыхільнікам антытрынітарства тэорыі, якая знаходзіць, дзякуючы свайму радыкалізму, шмат прыхільнікаў сярод шляхоцкіх колаў. Францішканскі манастыр і касцёл становяцца цэнтрам пашырэння новых ідэй.

Панскія колы таксама ня цураюцца новых думак і паглядаў. Панскія сыны часта сьездзілі ў Заходнюю Эўропу дзеля вывучэння „рыцарскіх унчшков“ пры дварох фэўдалаў Заходняе Эўропы, а таксама і дзеля навукі ў унівэрсытэтах Лейпцыгу, Нюрэнбэргу, Прагі, Падуі і іншых горадоў. На прыездзе на бацькаўшчыну, заняўшы высокія пасады ў Літоўска-Беларускай дзяржаве, гэтыя паны не забываюць тых новых паглядаў, аб якіх яны там чулі, і з прыхільнасцю спрыяюць іх пашырэнню. Прычынай гэтага была тая барацьба, якую пачала шляхта супроць дыктатуры паноў-фэўдалаў. Ні каталіцкая, ні праваслаўная царква ўжо не дапамагалі паном у гэтай барацьбе; каб захавань сваю ўладу, паны шукаюць падтрыманья ў новай царкоўнай арганізацыі, якую яны імкнуцца настаяць ў залежнасьці ад сябе і, такім чынам, забяспечыць падтрыманьне новаю царквою свае ўлады.

Новыя думкі і ідэі праводзяцца праз казанні ў касцёлах і царквах. З ростам места і ліку жыхароў зьяўляецца патрэба і у кніжцы. У пачатку XVI стагоддзя зьяўляецца першая друкарня, якую адчыніў віленскі бурмістар Якуб Бабіч на Вялікай вуліцы, супроць Васкрасенскай царквы, побач з домам Яна Зарэцкага, скарбніка літоўскага. Назьвей друкарня, адначасна з домам, перайшла да Мамонічаў, дзе і быў надрукаваны Літоўскі Статут 1588 году.

У першай палове XVI стагоддзя у Вільні зьяўляецца і першая правільна арганізаваная школа, якую адчыніў літвін Абрагам Кульва (1539); хутка, аднак, Кульва прымушаны быў пакінуць сваё пачынаньне, і школы, паводле тыпу заходня-эўрапейскіх, адчыняюцца ў значным ліку ўжо толькі ў другой палове XVI стагоддзя.

Такім чынам, Вільня ў першай палове XVI стагоддзя перажывала надзвычайна вялікае ажыўленьне. Места прымае канчатковую і пэўную арганізацыю; гандаль і прамысловасьць растуць; вырастаюць арганізацыі мяшчанства—цэхі; урэшце, як вынік усяго гэтага, ажыўленьне інтэлектуальнага жыцця і духоўных запытаньняў жыхарства як мяшчанскага, гэтак і іншых станаў, якія жылі ў Вільні.

